

راهکارهای برقراری پایداری محیطی و اجتماعی در شهر مسجدسلیمان

وحید زمانی حموله¹، علی دربان^{2*}

1- کارشناسی ارشد، عضو شورای شهر مسجد سلیمان؛ (zamanivahid570@gmail.com)

2- کارشناس معماری؛ (alidarban2014@yahoo.com)

چکیده

سابقه تاریخی هر کشور موجب شکل گیری فرهنگ آن جامعه می شود فرهنگ هر جامعه نیز بر معماری آن جامعه تاثیر می گذارد. از مهمترین ویژگی های هنر معماری هم هدایتگری فرهنگی است. یکی از مکان های عمومی که افراد در آن می تواند دغدغه های ذهنی خود را از مسائل گوناگون به شکل مفاهیم مختلف در قالب اشکال مختلفی جهت تاثیرگذاری بیشتر بر روی افراد جامعه عرضه نماید یک شهر است. که اجتماع پذیر کردن شهرها یکی از اصلی ترین مولفه های مهم و موثر در خلق شهرهای فرهنگی است که این امر درگرو توجه به انگاره های فرهنگی و اجتماعی مختلف است. که این انگاره ها را می توان در بخش های شهرسازی و معماری پایدار جستجو نمود. عموماً معماری پایدار را مبتنی بر سه بعد محیطی، اقتصادی و اجتماعی می دانند و شهرهای فرهنگی و هنری یکی از مکان هایی است که پایداری اجتماعی در آن دنبال می شود. سعی پژوهش حاضر فراهم آوردن بستری در جهت بهبود جایگاه فرهنگ و هنر، با تاکید بر خلق فضایی در شهر مسجد سلیمان منطبق با اصول معماری پایدار و با تاکید بر پایداری اجتماعی است و در پی پاسخ به این سوال است که، شهر مسجدسلیمان چگونه می تواند در پایداری اجتماعی موثر واقع شود؟ روش مورد استفاده در این مقاله، راهبرد تحقیق کیفی با رویکرد نظریه های زمینه ای (زمینه یاب) است. در زمینه مطالعات تحقیق پیش رو بررسی شهرهای فرهنگی و هنری به عنوان یک فضای شهری در جوانب گوناگون هر یک به نوبه خود می تواند یاری بخش حل این مسئله باشد. در راستای دست یابی به پایداری در شهرها، بیشتر به جنبه پایداری اجتماعی پرداخته شده است. لیکن رویکرد مقاله حاضر ابتدا لزوم توجه به جنبه اجتماعی معماری پایدار بوده و سپس با علم بر نقش اجتماعی شهرها، بالخصوص شهر مسجدسلیمان، پس از بررسی پایداری اجتماعی، به بیان راهکارهایی جهت برقرار نمودن پایداری مذکور در این شهر پرداخته می شود.

کلمات کلیدی: شهر، شهر مسجدسلیمان، پایداری اجتماعی، پایداری محیطی، انگاره های فرهنگی و اجتماعی.

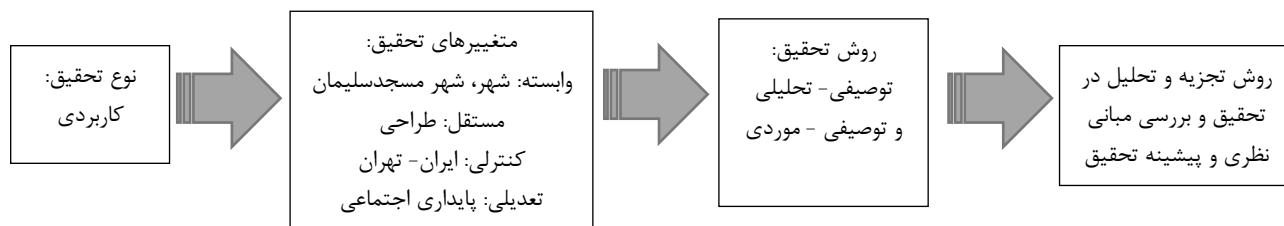
1. مقدمه

در هر شهر یا کشوری حفظ بافت ها و محله های تاریخی حائز اهمیت بسیار زیادی می باشد. زیرا محله ها و شهرها یادآور گذشته و فرهنگ مردم آن ناحیه می باشد. از طرفی فرهنگ هر سرزمین مانند گوهری است که باید در حفظ آن کوشید. گوهری که از بنیادی ترین عوامل تاثیرگذار به شکل گیری محیط زندگی انسان است. از طرفی جهت ایجاد حس تعلق ساکنان یک شهر، آفرینش فضاها و شهری که باعث تعاملات اجتماعی بیش تر میان ساکنان و تجلی گاه حیات مدنی شهر و محل رخداد وقایع و فعالیت های اجتماعی شهروندان می باشد، از نکات مد نظر پژوهش می باشد. فرهنگ به عنوان عنصری ماندگار و پایدار در رسیدن انسانها به آرمانها و تکامل دستاوردهای مادی و معنوی آنها نقش عظیمی دارد، در حقیقت آنچه مایه استغنا و استعالی روح بشری است فرهنگ نامیده می شود و شهرها به شکل عملکردی از ساختارهای کالبدی بسیار مهم در هر کشوری می باشند. شهرها و محله ها برای اینکه بتوانند نقش خود را در ساختارهای اجتماعی به درستی ایفا کنند به جمعیت و روابط با افراد نیاز دارند. معماری را باید وسیله ای غیر قابل انکار برای زندگی و نه فقط ساختن، بلکه مجموعه ای از تفکر، عملکرد و مصرف دانست و ساختارهای معمارانه نه فقط جهت استفاده ی فیزیکی، بلکه استفاده ی روحی و روانی و حتی به عنوان هنر زندگی اجتماعی و تعادل در موجودیت و هماهنگی سیستماتیک این تعادل که همگنی و تداوم خود را از طبیعت محیطی داشته باشد و نه در اجتماعی سه بعدی که از علوم و فنون پیروی می نمایند، بلکه به صورت انرژی و نیروئی برتر در هر انسانی نمود یابد. نظریه توسعه پایدار و در پی آن معماری پایدار، امروزه جزء یکی از بحث انگیزترین موضوعات عرصه معماری است. اینکه هر ساختمانی باید بتواند با محیط طبیعی که در آن واقع شده رابطه برقرار کند جای بحث ندارد. آنچه چالش محسوب می گردد نوع و چگونگی این رابطه است. ایده ی معماری پایدار امروزه برای پاسخگویی به این پرسش مطرح گردیده است. در واقع طراحی پایدار نوعی از معماری است که از حداکثر استعدادهای محیطی برای آسایش مصرف کنندگان سود می جوید و ابزارها و راهکارهای هوشمندانه ای در این راه به کار می گیرد؛ در این نوع معماری و شهرسازی، بنا با موقعیت مکانی، شرایط اقلیمی و طبیعت پیرامون خود تعامل و ارتباط متقابلی بوجود می آورد [1].

یکی از اساسی ترین و مهم ترین جنبه های پیشرفت در هر جامعه، سطح آگاهی و آشنایی مردم آن جامعه می باشد. در این راستا یکی از اهداف ایجاد پایداری اجتماعی در شهر، اطلاع رسانی همگانی و آشنا نمودن عموم با مقوله فرهنگ در جامعه می باشد. پژوهش حاضر نیز در راستای خلق رابطه ای تنگاتنگ میان گروه های مختلف مردم و شهر مسجد سلیمان درصدد ارائه راهکارهایی جهت برقراری این رابطه از طریق مطرح کردن مباحثی همچون پایداری اجتماعی و نقش شهرها بالخصوص شهر مسجد سلیمان در برقراری این رویکرد از معماری پایدار سعی در آشتی دوباره مردم با مقوله فرهنگ و هنر و به تبع آن حضورپذیری بیشتر مردم در چنین شهرهایی با قدمت تاریخی و فرهنگی بی نظیر که در حقیقت موجب همبستگی اجتماعی و برقراری پایداری اجتماعی می شود را دنبال می کند.

2. روش تحقیق

با توجه به سنجش شهرها، خصوصا شهرهایی با قدمت تاریخی و فرهنگی بی نظیر در دنیا و وام گرفتن از مفاهیم و رویکردهای پایداری اجتماعی ضرورت ایجاد می کند مصداق هایی را جهت تحلیل ویژگی های مناسب شهرهای تاریخی و فرهنگی در دنیا و همچنین مفاهیم و الگوهای پایداری اجتماعی را انتخاب کرده و از نتیجه این سنجش ها، مقایسه ای را به دست آورده که نتیجه گیری ارائه می گردد، پس به طور کل روش تحقیق استفاده شده، روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و توصیفی- موردی می توان نام برد. اطلاعات مربوط به ادبیات موضوع و پیشینه پژوهش با استفاده از روش های کتابخانه ای، اسنادی و منابع مکتوب نظیر مقالات متعدد، پایان نامه های مربوطه، کتاب های نگاشته شده در رابطه با موضوع پژوهش و اطلاعات مرتبط با تأیید یا رد فرضیه های پژوهش، اهمیت موضوع مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

دیاگرام 1: روند پژوهش، (منبع: نگارندگان، 1397).

3. تعریف کلی از شهر

شهر؛ سکونتگاهی، نسبتاً بزرگ و دائمی است. سازمان ملل متحد، در سال ۱۳۶۷ خورشیدی، شهر را چنین، تعریف می‌کند: "شهر، مکانی با تراکم بالای جمعیت و مرکزیت سیاسی، اداری و تاریخی است که در آن، فعالیت اصلی مردم، غیر کشاورزی است و دارای مختصات شهری بوده که از طریق دولتی محلی، اداره می‌شود" [2]. شاخصهای تفکیک شهر از روستا، عبارت است از:

- وسعت
- وضعیت و نوع فعالیت اقتصادی
- درجه اشتغال و قشر بندی اجتماعی
- درجه پیچیدگی روابط و مناسبات
- چگونگی بهره‌گیری از نهادهای اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی
- میزان و ترکیب جمعیت.

شهر، محلی است با حدود قانونی که در محدوده جغرافیائی بخش، واقع شده و از نظر بافت ساختمانی، اشتغال و سایر عوامل، دارای سیمایی با ویژگی‌های خاص خود، بوده؛ به طوری که اکثریت ساکنان دائمی آن، در مشاغل کسب، تجارت، صنعت، کشاورزی، خدمات و فعالیتهای اداری، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی حوزه جذب و نفوذ پیرامون خود، بوده و حداقل، دارای ده هزار نفر، جمعیت باشد. در هر نقطه که از نظر موقعیت و اهمیت، تشکیل شهرداری، ضرورت داشته باشد؛ ولو، جمعیت آن، به پنج هزار نفر، بالغ نشود؛ وزارت کشور، می‌تواند، در آن محل، دستور تشکیل انجمن و شهرداری بدهد. در زبان فارسی باستان، «شهر» را «خشت» می‌گفتند که به معنی پادشاهی بوده‌است. در اوستا این واژه به صورت "خَشْتَر" بوده که واژه «شهر» در فارسی نو از همین واژه اوستایی آمده‌است [3].

4. شهر مسجدسلیمان

مسجدسلیمان شهری تاریخی در میان کوه‌های زاگرس و از شهرهای بختیاری‌نشین استان خوزستان است. این شهر پیشگام حفاری نفت در ایران می‌باشد. کنسرسیوم داری، استخراج نفت ایران را در سال ۱۹۰۸ میلادی از این شهر آغاز کرد. روستاهای کوهستان‌های اندیکا و لالی و دشت بزرگ از بخش‌های تابعه اطراف این شهر بودند؛ که در چند سال اخیر بخش‌های اندیکا و لالی به شهرستان تغییر یافته‌اند. از دیدنی‌های این شهر می‌توان به دامنه کوه آسماری، تفرجگاه تمبی، گلگیر، معبد سرمسجد و معبد بردنشانده اشاره کرد. یکی از عوامل ایجاد و گسترش شهر مسجدسلیمان، اکتشاف نفت در این منطقه‌است. ولپام ناکس داری طی انعقاد قراردادی با دولت مظفری مجوز جستجو و اکتشاف نفت در ایران را گرفت و تیم اکتشاف وی نفت را برای اولین بار در خاورمیانه، و در شهر مسجدسلیمان کشف کرد. هیئت باستان‌شناسی فرانسوی سال ۲۰۰۷ نیز در مسجد سلیمان موفق به کشفیات مهمی شده است [4].

مسجدسلیمان را در دوره تمدن ایلام آساک می‌نامیدند که بخشی از منطقه سیماش عیلام تلقی می‌شد؛ ولی پس از حمله آریایی‌ها و شکست عیلامیان نام آن به «پارسوماش» تغییر پیدا کرد. در فاصله اواسط سده ۹ تا اوایل سده ۷ پیش از میلاد

قومی آریایی به نام «پارسوا» از دامنه‌های شمال غربی زاگرس و کوه‌های بختیاری به جلگه خوزستان فرود آمدند و مسجدسلیمان کنونی از جمله مناطقی بود که در آن سکنی گزیدند. این قوم نیمه بدوی که متکی بر معیشت شبانی و به ویژه تربیت اسب بودند، بعد از آشنایی با کشاورزی و ترک کوچ‌نشینی، در نواحی کوهپایه‌ای جلگه، شهر تازه‌ای بنا نهادند و آنرا به یاد سرزمین گذشته خود که «پارسوا» نام داشت، «پارسوماش» خواندند. در شمال شرقی مسجدسلیمان بر روی تپه‌ای باستانی بنام سرمسجد آتشکده‌ای مربوط به آن دوران وجود دارد که پروفیسور گیرشمن باستان‌شناس فرانسوی این آتشکده را مربوط به دوران پارس‌ها می‌داند و آنرا زادگاه پیش پش اول هخامنشی جد کوروش بزرگ می‌داند. مسجدسلیمان را در قدیم سرمسجد می‌نامیدند و علت آن وجود این آتشکده باستانی بود. در زمان حمله اعراب تازه‌ها می‌خواستند که آنرا از بین ببرند اما ایرانیان به دروغ به آنها گفتند که این معبد ساخت حضرت سلیمان نبی می‌باشد و چون سلیمان بسیار مورد احترام اعراب بود آنها از این عمل سر باز زدند. در سال ۱۳۰۳ هجری شمسی هنگام بازدید رضاخان از سرمسجد وقتی که او این ماجرا را شنید دستور به تغییر نام سرمسجد به مسجدسلیمان داد و بدین ترتیب در سال ۱۳۰۵ و به تصویب مجلس شورای ملی نام مسجدسلیمان را بر این شهر نهادند. اعتقاد ایرانیان به آتش به عنوان نمادی از اهورامزدا و جوشش روغن مقدس قابل اشتعال بر سطح زمین در شهر پارسوماش باعث شد تا این شهر دارای آتشکده‌های همیشه جاویدان شده و بنابراین شهر از لحاظ مذهبی نیز به شدت اهمیت یافت، به گونه‌ای که آتش این آتشکده تا زمان «هارون الرشید» نیز روشن بود.

اهمیت مذهبی و اعتقادات مردم به پاک و مقدس بودن این شهر به حدی زیاد گردید که حتی بعد از ورود اسلام، ایرانیان برای زیارت به این شهر مراجعه می‌نمودند؛ لذا هویت مذهبی آن مانند دیگر اماکن مقدس همچنان باقی‌مانده و نام «مسجدسلیمان» نیز در همین راستا بر آن اطلاق گردید. اما حتی این نامگذاری از غروب اولیه شهر در زمان هارون جلوگیری نکرد [4].

5. سازه های معماری شهرستان مسجدسلیمان

شهر "مسجد سلیمان" در استان خوزستان، نام خود را از بازمانده‌های بنایی باستانی به همین نام گرفته است که در بلندی‌های مشرف به شهر ساخته شده است و از نام اصلی آن اطلاعی در دست نیست. این محوطه باستانی که در گویش مردمان بومی به نام "صفه سرمسجد" نیز شناخته میشود، عبارت است از تختانی (صفه‌های) چهارگوش به درازا و پهنای تقریبی 120 در 100 متر که تقریباً تمامی بناهای روی آن از بین رفته و تنها اندکی از شالوده‌های آنها برجای مانده است. برای ساخت این تختان و بناهای روی آن، در آغاز دیوارهایی در پایین شیب کشیده‌اند و آنگاه ناهمواریهای بالای کوه را زدوده و با آوار آن فرورفتگیها و گودی شیب را پر کرده‌اند تا تختان مناسبی برای ساخت وسازها فراهم آید. بر روی این تختان، شماری از بناهای گوناگون همراه با محوطه‌های باز، و نیز چندین ردیف پلکان برای دسترسی به آن ساخته بوده- اند [5]. آتشکده جاویدان (صفه سرمسجد) واقع در مسجد سلیمان بنایی متعلق به قرن هفتم قبل از میلاد است که بنا بر نظر برخی کارشناسان، معماران برای ساخت تخت جمشید از آن الهام گرفته‌اند. نوع معماری این بنا، آتشکده جاویدان اورارتویی است که مهمترین مشخصه آن استفاده نکردن از مالت و گذاشتن سنگ خشک روی سنگ خشک دیگر است. بنا به نوشته‌های پروفیسور گیرشمن، باستان‌شناس فرانسوی در کتاب "ایران از آغاز تا اسلام" تخت جمشید نیز با استفاده از همین الگو ساخته شده است. این معبد که در گذشته‌های دور همواره در آن آتشی افروخته بوده مشرف به صفه سرمسجد است که به گفته مورخان مقرر حکومتی پارسها بوده است. آتشکده سرمسجد، به دستور یکی از پادشاهان بزرگ هخامنشی ساخته شده و هر کدام از سنگهای بزرگ معدنی 1 به کار رفته در آن 0 تا 1 تن وزن دارد [6].

برای ساخت دیوارهای این معبد هیچ نوع ملاتی به کار نرفته و با توجه به زلزله‌های مکرر در مسجد سلیمان احتمال ریزش این سنگهای خشکه‌چین وجود دارد. محراب آتشکده متعلق به قرن ۷-۸ قبل از میلاد است که شامل یک سکو به

اندازه‌های 20 در 25 پا می‌باشد. در بخش شرقی محراب قسمتی که اکنون آتشکده می‌باشد برای عبادت ایرانیان بنا شده بود. سمت غرب ایران مقدس ویژه خدایان یونانی بوده و در سمت غربی آتشکده 3 معبد برای 3 تن از خدایان قدیم اختصاص داشت که 2 تن از آنان هراکلیوس و آتنا می‌باشد [7]. یک پلکان به عرض 25 متر مومنان را به روی صدف نزدیک محل مقدس هدایت می‌کرد و از آنجا که در پایان مراسم نیایش نبایستی از همان راه که آمده‌اند بازگردند یک پلکان دیگر در گوشه دیگر ضلع شرقی برای پایین رفتن ساخته بودند. به عقیده پروفیسور گیرشمن سابقه استقرار یکی از قبایل پارس در مسجد سلیمان به اواخر قرن هشتم قبل از میلاد می‌رسد. ظروف سفالی، سکه‌های قدیمی، مجسمه‌های باستانی و آثار کهنی از این بنای تاریخی بدست آمده است که در موزه‌های داخل و خارج نگهداری می‌شوند. همه ساله از سراسر ایران و حتی خارج از کشور جهانگردانی برای بازدید از این اثر ارزشمند باستانی به استان خوزستان سفر می‌کنند. آتشکده سرمسجد در سال 1316 و با شماره 300 به فهرست آثار تاریخی ملی و باستانی کشور به ثبت رسیده است. در زمینه کاربری بنای مسجد سلیمان هنوز هم آگاهی چندانی در دست نیست. برخی آنرا یک نیایشگاه یا کاخ و یا آتشکده احتمال داده‌اند که البته میتوان احتمالات دیگری همچون بنایی برای گردهمایی‌های عمومی را نیز گمان داد. امروزه جز بقایای مبهمی از مجموعه بناها، چیزی برجای نمانده است. اما دیوارهای تختان، بسیاری از پلکان محوطه، و همچنین آثار سکونتگاه‌های پیرامون آن، تاکنون بازمانده‌اند و می‌توانند سرچشمه آگاهی‌های فراوانی باشند که تاکنون بگونه‌ای جدی به آن پرداخته نشده است [8]. بنای مسجد سلیمان شباهت‌های فراوانی با تخت جمشید و برخی از دیگر آثار هخامنشی دارد. هر دو، ساخته شده بر تختانی پشت به کوه، دیوارهایی در پایین شیب، سنگهای خشکه چین بزرگ و بدون ملات، بناهای گوناگون بر بالای تختان، و پلکانهای سنگی عریض با خیز کم و پاخور زیاد هستند. اما بنای مسجد سلیمان در مقایسه با آثار هخامنشی، کهنتر و ابتداییتر است. این گمان وجود دارد که شاید این بنا از آن شاهان پیش از هخامنشی باشد. به هر روی معماری مسجد سلیمان، پیشینه گونه‌ای از معماری است که بعدها با ساخت پاسارگاد و تخت جمشید تداوم می‌یابد [9]. اما یکی دیگر از شباهت‌های بنای باستانی مسجد سلیمان با بناهای هخامنشی، عبارت است از سازه‌های نیمه چلیپایی و تاقچه مانند که شباهت فراوانی با آفتابسنج‌های بنای تقویمی "کعبه زرتشت" در نقش رستم و "زدان سلیمان" در پاسارگاد دارد. نخستین بررسی‌های نگارنده نشان می‌دهد که این سازه نیز همچو خود بنا، نمونه‌های کهنتر، و پیشینه‌های از آفتابسنج‌های هخامنشی است و زاویه‌های تشکیل شده داخلی آن با زاویه میل خورشید به هنگام طلوع در آغاز هر یک از فصلهای سال مطابقت دارد [10].

6. فرهنگ و تاثیر آن بر رفتار

انتخاب رفتار مناسب برای انجام یک فعالیت حاصل شناخت و تصویر ذهنی است که از محیط داشته و فرهنگ از عناصر عمده‌ای است که تصویر ذهنی جمعی مردم را تعریف می‌کند. «فرهنگ» شامل باورها، ارزشها، سببها، و شیوه‌هایی است که یک گروه مشخص می‌سازد. مردم بر اساس این تصویر ذهنی و بر اساس الگوهای رفتاری، نحوه استفاده از فضا را مشخص می‌کنند. محیط بر الگوهای رفتاری یک جامعه تاثیر مستقیم می‌گذارد و الگوهای رفتاری بر اساس پاسخی که محیط به آنها می‌دهد تقویت و یا تضعیف می‌شوند [11].

بنابراین حفظ الگوهای رفتاری بستگی به شرایط محیط دارد. به وسیله فرهنگ برای رفتارها و اعمالها سیستم ارزش گذاری تعریف می‌شود. نظام ارزشی از باید ها و نباید ها تعریف می‌گردد. محیط و فضا می‌تواند در برقراری نظام ارزشی فضا بسیار موثر باشد. بنابراین توجه به شرایط محیطی برای جلوگیری از ناپایدها بسیار ضروری می‌باشد. باید ها و ناپایدها در دو لایه کلی تعریف می‌گردند، لایه اول شامل اعمال و فعالیت‌هایی می‌شوند که بدون در نظر گرفتن شرایط محیط همواره از نگاه مردم و نظام ارزشی کارهایی ناپسند و یا پسندیده می‌باشد؛ مانند کمک به هموع که همواره پسندیده می‌باشد و یا دزدی

که فعالیتی ناپسند می‌باشد. لایه دوم شامل اعمالی می‌شود که بر اساس توقع مکانی می‌تواند پسندیده و یا ناپسند جلوه نمایند. شرایط محیطی در پسندیده بودن یا ناپسند بودن آنها نقش عمده‌ای را ایفا می‌نماید [12].

5. رویکردهای اجتماعی - فرهنگی در معماری و شهرسازی

در رویکرد اجتماعی، محقق ابتدا مخاطب خود را با دنیای فرهنگی و معنای استفاده کنندگان از فضاها آشنا نموده و سپس معماری آن را معرفی و تحلیل می‌کند. برای دستیابی به نتایج مورد نظر در دیدگاه‌های اجتماعی، محقق از روش‌های موجود در علوم اجتماعی بهره می‌گیرد. در این روش محقق به جامعه مورد نظر وارد شده و با ابزار خاص خود به سنجش رفتارها و روابط می‌پردازد [13].

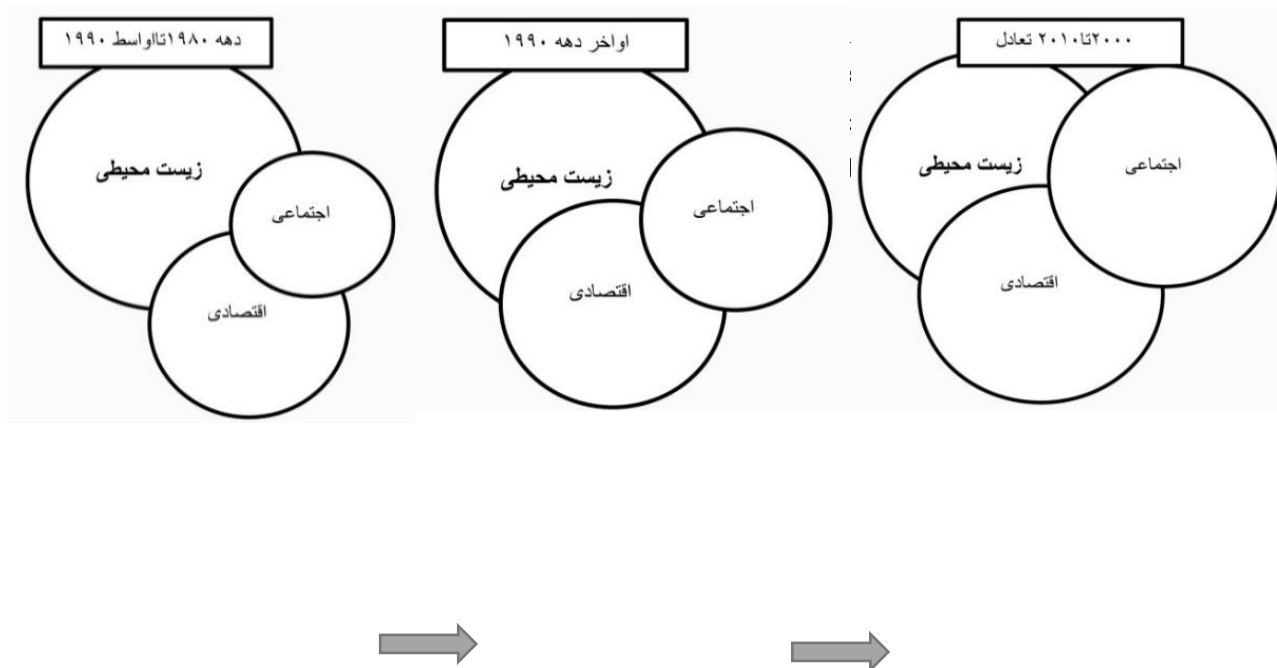
محققین اجتماعی بر اساس یک نظریه مهم عمل می‌کنند، آنها با رد تاثیر علل اقلیمی، اقتصادی و تکنولوژیک به عنوان عامل نخست در شکل‌گیری بناها، معماری را متأثر از فرهنگ و اجتماع می‌دانند. در واقع از نظر آن‌ها بنای معماری از بر هم کنش طبیعت، اجتماع، جهان بینی، روش زندگی، نیازهای مادی و معنوی، فردی و گروهی، اقتصاد و تکنولوژیک به دست می‌آید. نگرش اجتماعی با ابزار گوناگونی به فهم و تحلیل معماری می‌پردازد. به منظور دستیابی به هدف ارتقای کیفی محیط زیست شهروندان، سناریویی تعریف می‌گردد که بهبود ارتباط انسان‌ها با همدیگر و فضاهای شهری را به شکل کالبدی ارائه می‌دهند. برای رسیدن به این اطمینان از روش‌های گوناگونی چون روش‌های هنری، علوم اجتماعی و روانشناسی محیطی بهره برده شده است. یکی از روش‌هایی که در چند دهه اخیر ابداع گردیده است، روش چیدمان فضا است. بکارگیری این روش از اوایل دهه هفتاد میلادی در انگلیس رواج یافت. این روش که اولین بار از سوی استدمن، پیلر هیلیر و جولیان هانسن مطرح شد. هدف اصلی محققین درگیر با این موضوع پی بردن به روابط اجتماعی در فضا مانند ایجاد حریم‌ها و درجه خصوصی و عمومی بودن فضاها می‌باشد. روش چیدمان فضا ارتباط کلیه فضاهای شهری را با یکدیگر تجزیه و تحلیل می‌کند و نتایج را بصورت پارامترهای ریاضی و گرافیکی ارائه می‌دهد. پارامترهای ریاضی می‌توانند در ایجاد مدلی که نحوه عملکرد و رفتار را در فضاهای شهری پیش بینی می‌کند مورد استفاده قرار می‌گیرند. داده‌های گرافیکی تجزیه و تحلیل چیدمان فضا ابزار بسیار موثری در فرآیند طراحی شهری محسوب می‌گردند، به نحوی که تاثیر دخالت‌های کالبدی در دریافت شهر به صورتی گرافیکی دیده شود، لذا طراح در مرحله ایجاد گزینه‌های مختلف طراحی می‌توانند تاثیر انتخاب خود را بر ساختار کلان شهر مشاهده کند. بسیاری از محققان که از این روش بهره جسته‌اند. روش چیدمان فضا روشی است که در پیش بینی حرکت عابر پیاده و سوار و همچنین سطح استفاده از فضا بسیار موفق است [12].

6. توسعه پایدار

توسعه پایدار علی‌رغم اشاره‌های پراکنده‌ای که برخی متفکران در گذشته مانند شوماخر نموده‌اند یکی از تازه‌ترین آرزوهای بشر است که از زمان زایش آن در سال 1977 تاکنون در معرض بحثها و جدل‌های بیشماری قرار داشته است، اما بحث‌ها غالباً متوجه ابعاد، شاخص‌ها، روندها و مکانیسم‌های اجرایی آن در کشورهای مختلف بوده و کمتر کسی اصل ضرورت آن را مورد تردید قرار داده است. توسعه پایدار اشاره به فرایندی دارد که اساس بهبود وضعیت و از بین بردن کاستیهای زیست محیطی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی است. توسعه‌ای که همه اقشار جامعه را به طور مساوی در برگیرد و در عین حال به محیط زیست آسیب نرساند [14].

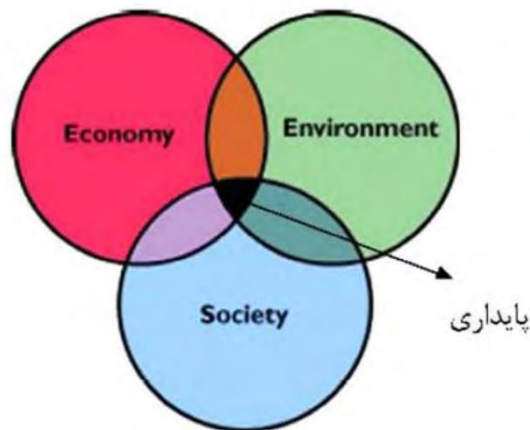
فرایند مذکور مبتنی است بر اداره و بهره‌برداری صحیح و مؤثر از منابع طبیعی، مالی و انسانی در جهت برآوردن نیازهای نسل امروز به نحوی که نسل آینده در تنگنا قرار نگیرد؛ بنابراین گسترش افقی این مفهوم، سه ضلع محیط‌زیست، جامعه و اقتصاد را در بر گرفته و در گسترش عمودی خود به نسل‌های آینده توجه دارد. ضرورت برنامه‌ریزی برای رشد و توسعه از

سوی دولت ها که از اواسط قرن بیستم در میان کشورهای توسعه نیافته مطرح شد در ابتدا صرفاً بر رشد اقتصادی تمرکز داشت اما از حدود سال 1960 لزوم توجه به جنبه های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی توسعه نیز اهمیت یافت که تحت عنوان جذاب نوسازی، برنامه های توسعه بسیاری از کشورها را تحت تأثیر خود قرار داد؛ اما موضوع تخریب محیط زیست در جریان توسعه صنعتی مفهوم دیگری را باب محافل توسعه ای نمود که منجر به گسترش مفهوم توسعه پایدار گردید.

دیاگرام 2: اهمیت یافتن تدریجی توسعه پایدار در محافل بین المللی [15].

از حدود 20 سال پیش سازمان ملل از کشورهای مختلف جهان خواست با اتخاذ استراتژیهای ملی توسعه پایدار، سیاستهای هماهنگی را در این زمینه دنبال نمایند. از آن زمان تعدادی از کشورها رویکردهای استراتژیکی را برای توسعه پایدار در سطح ملی طراحی کرده و به اجرا درآوردند؛ اما تعدادی دیگر، هنوز در ابتدای راه هستند. ایران در زمره کشورهایی است که برنامه ریزی اقتصادی را قبل از سایر کشورهای در حال توسعه آغاز کرد/ جریان نوسازی نیز در برنامه های توسعه کشور با جدیت دنبال شد. هرچند ایران در زمینه توسعه پایدار تاکنون استراتژی مستقلی را به صورت جامع و چندوجهی دنبال ننموده اما مکانیسم های دیگری را مورد توجه قرار داده که احتیاجات یک استراتژی توسعه پایدار را برآورده می سازد. برنامه های توسعه پنج ساله، برنامه هایی هستند که توسط دولت باهدف تحقق توسعه ای منظم و هماهنگ از نظر اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی تدوین و اجرا میشود [14].

دیاگرام 3: دیاگرام سه بعد اصلی توسعه پایدار.

7. مفهوم پایداری اجتماعی

پایداری اجتماعی در واقع جستجوی بهبود کیفی محیط مصنوع از طریق درک ارزش ها و نیازهای مردم و نه تنها حضور ظاهری آن ها می باشد. این رویکرد بر پایه باورها، ارزش ها، نیاز و خواست مشترک یک اجتماع است که از راه درک الگوهای رفتاری و با ویژگی های مشخص تحقق پذیر خواهد بود. تغییرات مورد خواست محدود به معماری نیست، بلکه ریشه در تعاملات زندگی اجتماعی و رابطه میان شهروندان و دولت ها داشت. موضوعاتی چون توجه به وضعیت محیط های زندگی کم درآمد، امنیت محیط های کالبدی و توجه به ارزش ها و خواست های گروه های اجتماعی، از موضوعات مورد درخواست جوامع بود [16]. در اینجا رویکرد پایداری اجتماعی واقعیتی انسانی است که در پژوهش حاضر به این نکته پرداخته می شود که این رویکرد را چهارجوبی خاص یعنی پیوندهای اجتماعی و تحلیل خواست ها و نیازهای انسان در شهر قرار داد و بدین توجه کرد که رویکرد پایداری اجتماعی به همین دلایل می تواند حاصل رفع جمعی از خواست و نیازها باشد.

مفهوم پایداری اجتماعی وابسته به متن و زمینه است که به معنی این است که معیارهایی که برای پایداری اجتماعی در نظر گرفته می شود در دو محیط متفاوت، لزوماً مشابه نیستند یا اینکه ممکن است دارای اهمیت یکسان نباشند. ریشه های پایداری اجتماعی از بهبود فضاهای شماتیک عرصه اجتماعی افراد و اجتماع ریشه می گیرد و ظرفیت سازی و مهارت های توسعه به نابرابری های محیطی و فضایی را شامل می شود. در معنای پایداری اجتماعی، حفظ و ثبات مولفه های اجتماعی و فرهنگی جامعه هم پیوند با ابعاد زیست محیطی و اقتصادی مطرح است و به رفتارهای انسانی بستگی دارد که در درون فضا رخ می دهد. طراحی معماری می تواند در یافتن راه حل هایی برای تأثیر متقابل گروه های اجتماعی نقش ایفا کند. در واقع این بدان معناست که جهت حصول پایداری اجتماعی بایستی در همه ابعاد بسترهایی مهیا شود تا دست یابی به آن سهل گردد و ماحصل آن رویکردی باشد که منجر به دگرگونی و تغییر در همه جوانب روابط اجتماعی، نهادهای اجتماعی، اقتصادی و محیطی می گردد و رضایت اجتماعی را شامل شود [16].

از آنجا که اساس پایداری اجتماعی فضا بر تعامل میان فضا، شهر و جامعه است و پایداری اجتماعی بیشتر بر افزایش کیفیت جریان زندگی تمرکز می کند، برای نیل به پایداری اجتماعی در یک فضا سه اصل ضروری است :

- پاسخ به نیازهای اساسی انسان

- ارتقاء کیفیت زیست انسانی از طریق شناخت نیازهای عالی و غیر مادی انسان

- همخوانی این الگوهای رفتاری با کالبد

مهمترین مولفه های توسعه پایداری اجتماعی در جدول مورد بررسی قرار گرفته است:

جدول 1: مولفه های توسعه پایدار اجتماعی [17].

تعریف	مولفه
امنیت اجتماعی شامل امنیت ذهنی و امنیت عینی می شود. امنیت ذهنی شامل ادراک افراد از شرایط زندگی آن ها و موقعیت ثبات آن ها در جامعه خلاصه می شود و امنیت عینی به مولفه های حقیقی ایجاد کننده امنیت مرتبط است	امنیت اجتماعی
به طور کلی جامعه ای که با پیوستگی و تعاملات اجتماعی سرزنده و سازنده همسو گردیده می تواند به خوبی ناهنجاری های اجتماعی را مدیریت نماید، و به سوی توسعه پایدار اجتماعی گام بر دارد.	انسجام اجتماعی
ایجاد برنامه هایی که به جلب مشارکت اجتماعی منجر می شود، از جمله روش هایی است که به ایجاد حس تعلق اجتماعی کمک می کند.	حس تعلق اجتماعی
تعلیم و تربیت، مهمترین عوامل دگرگون کننده نگرش و کردار بشری برای دستیابی به رشد اقتصادی، کیفیت زندگی، تامین فرصت های شغلی و افزایش تولید جامعه است. توسعه یافتگی انسان به عنوان یکی از ارکان اصلی توسعه اجتماعی پایدار به حساب می آید.	توسعه یافتگی

با توجه به معنی واژه پایداری به معنای دوام و ماندگاری در گذر زمان، تعریف دیگری که می توان برای پایداری در حوزه اجتماعی بیان کرد، ماندگاری فضا بین مردم در طول زمان می باشد، هم در زمان حال و هم در آینده. یعنی فضا باید به گونه ای باشد که کارکردهای خود را در گذر زمان حفظ نماید و همیشه پر از حضور مردم و بستر شکل گیری فعالیت ها در طیف سنی و جنسی مختلف می باشد و پاسخگویی به نیازهای مختلف آن ها زمینه را برای حضور و مکث برقراری مراودات اجتماعی آن ها فراهم آورد که این همان تعریف پویایی و سرزندگی فضایی است. به عبارت ساده فضایی که به لحاظ حضور مخاطب سرزنده و پویا باشد، به لحاظ اجتماعی نیز پایدار است [18].

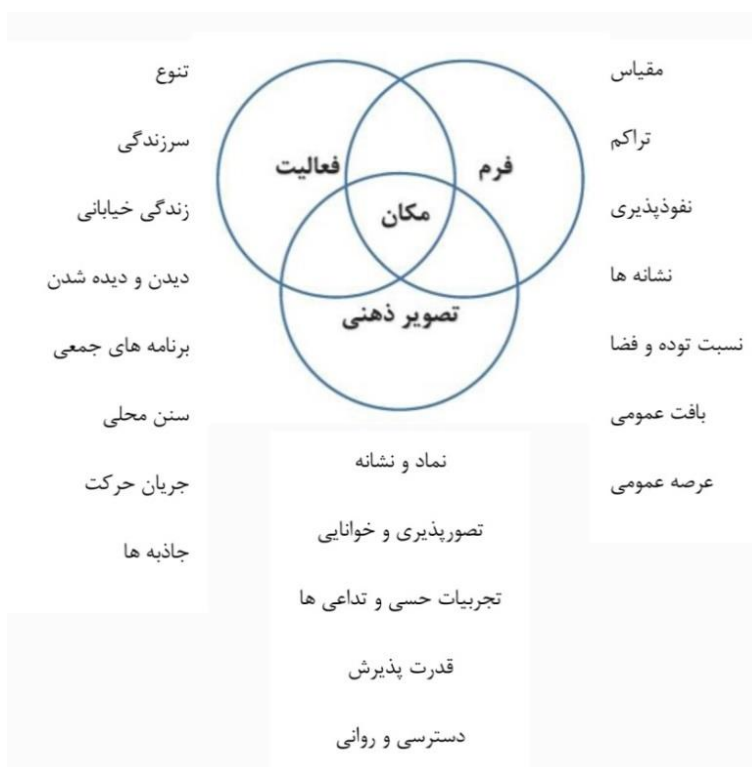

تصویر 1: فضای فرهنگی سرزنده شهری [18].

8. ویژگی های فضا و پایداری اجتماعی

در این پژوهش در ارتباط با مفهوم پایداری اجتماعی، آدم ها و رویدادها و تجربه های زندگی آن ها از مفهوم محلات استنتاج می شود و فراتر از کالبد است و در بستر زمان جاری می باشد. در این جایگاه مفهوم محله و شهر مترادف مفهوم مکان در نظر گرفته می شود، یعنی پدیده ای ذهنی که محصول رابطه فعال و دوسویه میان فرد را (مکان ها) و محیط زندگی اش بوده و بدین لحاظ منحصر به فرد است به طور کلی ابعاد کالبدی و غیر کالبدی مکان ها رادر قالب سه مؤلفه اصلی فرم فیزیکی فعالیت های جاری در آن و تصویری که از آن مکان در رابطه با فرم فیزیکی و فعالیت های شکل می گیرد دسته بندی کرده اند. با این فرض پایداری اجتماعی محله و شهر را به عنوان پایداری مکان زندگی آدم ها تعریف می

کنند. در تعریف پایداری اجتماعی برای مکان نکات زیر نقش محوری دارند: مفهوم پایداری اجتماعی را می توان بر مبنای رابطه میان مؤلفه های سازنده مکان توضیح داد. مونتگمری (1998) مکان را فصل مشترک از فرم، فعالیت و تصویر ذهنی می داند.

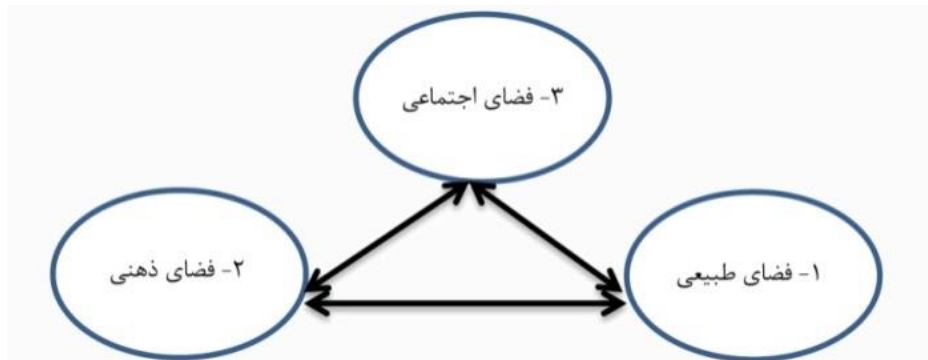
دیاگرام 4: ساختار مکان [14].

هدف اصلی پایداری اجتماعی همساز نمودن کیفیت حوزه فضایی به منظور ایفای نقش های اجتماعی و ارتقا پیوندهای اجتماعی می باشد. در تبیین انسان شناختی از مفهوم فضا، اندیشه هانری لوفبور، مکانی ویژه دارد. وی به ویژه در تولید فضا، فضا را نه یک پدیده طبیعی یا استعلایی بلکه یک تمامیت تاریخی و یک تولید اجتماعی می داند. در واقع فضا از یک سو تجربه حافظه تاریخی ماست و از سوی دیگر تجربه زندگی روزمره ما [16].

دیاگرام 5: رابطه فضایی مکانی در دیدگاه لوفبور [16].

لوفبور تقابل کلاسیک میان فضای فیزیکی (طبیعی) و فضای ذهنی را مورد نقد قرار می دهد و معتقد است که آنچه در واقع برای انسان ها اهمیت بیشتری دارد، فضای اجتماعی است.

دیاگرام 6: مثلث تقابل های فضایی لوفبور [16].

راپاپورت مبنای انسان شناختی به فضا را بر درک فضا به عنوان مجموعه هایی پویا از صحنه ها می داند. صحنه به نظر او محدوده ای از فضا است که نظامی از فعالیت ها را درون خود جای می دهد به صورتی که رفتارها با محیط درون فضا روابطی قابل انتظار پدید می آورند؛ بنابراین هر صحنه را می توان مکانی با فعالیت ویژه دانست. فعالیت مزبور، رفتارها را در قالب های زمانی/مکانی جای می دهد؛ یعنی آن ها در زنجیره یا زنجیره هایی خاص به صورت ساده یا ترکیبی در نقاطی مشخص از فضا قرار داده و این نقاط را به صورتی خاص از لحاظ زمانی سکانس بندی می کند. در مورد رفتار غیرکلامی نقش وضع اجتماعی (زمینه) بسیار مهم است، زیرا هیچ یک از رفتارهای انسانی در خارج از محیط اجتماع رخ نمی دهد، بنابراین زبان گفتاری، رفتار غیرکلامی و فرهنگ، همگی نقش هایی را، هم در به وجود آوردن یک رفتار و هم درک آن ایفا می کنند.

9. معیارهای پایداری اجتماعی

اجتماعات شهری واجد ارزشهای بالقوه هستند که تقویت آنها کیفیت زندگی در شهر را ارتقاء بخشیده و فقدان آنها؛ نه تنها منجر به تنزل سکونتگاه محلی تا حد یک خوابگاه می گردد بلکه ممکن است اثرات نامطلوبی نیز بر زندگی فردی، اجتماعی، بهداشت روانی و... بر جای بگذارد از میان چنین ارزشهایی با توجه به تأثیرات عمیقی که بر زندگی اجتماعی و فرهنگی ساکنین شهر خواهند داشت می توان به پویایی و سرزندگی، آسایش و آرامش، عدالت اجتماعی، هویت و غنای فرهنگی،

امنیت اجتماعی، تنوع و گوناگونی، تعلق اجتماعی به مکان و مشارکت پذیری اجتماعی به عنوان معیارهای پایداری اجتماعی در توسعه پایدار شهری اشاره نمود.

جدول 2: معیارهای پایداری اجتماعی، (منبع: برداشت نویسندگان، 1397).

به منظور درگیر کردن شهروندان در حیات اجتماعی و تضمین حضور گروههای اجتماعی متنوع در فضا، ایجاد تنوع در کارکرد، فعالیتها، زمانهای استفاده از فضا و گروههای مخاطب فضا میتواند مؤثر باشد.	پویایی و سرزندگی	معیارهای پایداری اجتماعی
آسایش و آرامش از بارزترین توقعاتی است که از یک فضای شهری انتظار میرود. برای ایجاد آرامش در یک فضا، به عوامل کالبدی از یک طرف و عوامل کارکردی فعالیتی از طرف دیگر در کنار رفتارهای جاری در فضا باید توجه شود.	آسایش و آرامش	
انسانهایی که در یک شهر زندگی می کنند نیازمند فضاهایی هستند که بتوانند تأمین کننده احتیاجات زیستی و فعالیتی آنان باشد.	عدالت اجتماعی	
هویت قبل از اینکه امری فردی باشد پدیدههای اجتماعی است. هویت جمعی تلاشی است که جمعی از انسانها به منظور و تداوم و تمایز حیات مادی و معنوی خود بروز می دهند و بر معیارهای گوناگونی از قبیل خانواده، خویشاوندی و مقولات انتزاعی مثل دین مشترک استوار است.	هویت و غنای فرهنگی	معیارهای پایداری اجتماعی
امنیت به معنای رهایی از ترس و تهدید یکی از نیازهای اساسی انسان می باشد و به عنوان امری ذهنی تحت تأثیر عوامل مختلف اجتماعی و روانی و کالبدی است.	امنیت اجتماعی	
در واقع پایداری به معنای تنوع، گوناگونی و فراگیر بودن است. جامعه ای بر پایه انحصار تک محصولی، تک نژادی، تک درآمدی را نمی توان پایدار دانست. تنوع اجتماعی در محله می تواند به معنای امکان زندگی برای گروههای گوناگون اجتماعی در کنار یکدیگر باشد.	تنوع و گوناگونی	
این حس تعلق به گونه ای به پیوند فرد با مکان منجر می شود که انسان خود را جزئی از مکان می داند و براساس تجربه های خود از نشانه ها، معانی و عملکردها، نقشی را برای مکان در ذهن خود متصور می سازد.	تعلق اجتماعی به مکان	
مشارکت فرایندی است که طی آن فرد از طریق احساس تعلق به گروه و شرکت فعالانه و داوطلبانه در آن به طور ارادی به فعالیت اجتماعی دست می زند. برخی از صاحب نظران در تعریف و تحلیل مشارکت با نگرش کلان نگر بسته اند و مشارکت را به معنی شرکت فعالانه افراد در حیات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی و به طور کلی تمام ابعاد حیات دانسته اند. این امر در سطوح محلی و ادراک شهروندان از کیفیت محیط تأثیری فزاینده دارد.	مشارکت پذیری اجتماعی	

10. نتیجه گیری

مهمترین اصول برای رسیدن به پایداری محیطی و اجتماعی در فضاهای شهری و شهر مسجدسلیمان عبارت است از :
تاکید بر تراکم و پیوستگی فضاها، پیاده مداری، و توجه به ارزش های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی.

*تراکم و پیوستگی فضاها

زمانی که ساختمان‌ها و فضاها با فاصله زیاد نسبت به یکدیگر واقع شده و ورودی‌ها و درجهانی دور از یکدیگر قرار گرفته باشند، مردم و فعالیت‌ها پراکنده می‌شوند و روابط اجتماعی گسترش می‌یابد. در اینجا بر لزوم پیوستگی فضایی و شبکه حرکتی تأکید می‌شود که به موجب آن عناصر مجزای شهر در مقیاس شهری و در ساختار طراحی شده کلان با هم ارتباط می‌یابند. اتصال فضاها ضمن ایجاد پیوند هدف دار میان عناصر مختلف شهر، موجب حفظ عملکردها و پیوستگی اجتماعی می‌شوند. گرد آمدن مردم در فضا و زمان، پیش نیاز تمام وقایع است، اما اینکه چه فعالیت‌هایی امکان گسترش دارند، اهمیت بیشتری دارد. در این زمینه کیفیت بخش‌های مختلف محیط خارجی، نقش حساسی ایفا می‌کند. اگر فضاها برای انجام فعالیت‌های پیاده روی، ایستادن و نشستن، جذاب باشد، گستره وسیع دیگر فعالیت‌ها (بازی، ورزش، فعالیت‌های اجتماعی و غیره) زمینه خوبی برای رشد خواهد داشت. عملکردها و فعالیت‌های منفرد باید بر مبنای نمای خیابان ارزیابی شود و مطابق با ارزش آن‌ها به عنوان جاذبه‌های فضا و اهمیت آن‌ها برای عملکردشان در فضای خارجی مورد بررسی قرار می‌گیرند.

*پیاده‌مداری

پیاده روی مهمترین امکان برای مشاهده مکان‌ها و فعالیت‌ها و احساس شور و تحرک زندگی و کشف ارزش‌ها و جاذبه‌های نهفته در محیط شهر به حساب می‌آید. این پدیده از نظر ادراک هویت فضایی، احساس تعلق به محیط و دریافت زیبایی از اهمیت اساسی برخوردار است. بویژه بدلیل شاخصه مقیاس انسانی و ایجاد پویایی به افزایش تعاملات اجتماعی در فضاهای شهری (شهر مسجدسلیمان) کمک می‌کند. حرکت پیاده و سواره، به علت متفاوت بودن سرعت آن نمی‌تواند در یک فضا ادغام یابد لذا داشتن مرزهای سخت یا نرم برای جدا سازی این دو فعالیت ضروری است تا حرکت پیاده با امنیت و به راحتی انجام گیرد. در نتیجه حفظ اهمیت پیاده نخستین اقدام برای تشویق او برای حضور در فعالیت در فضای عمومی است.

*توجه به ارزش‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی

بر اهمیت ارزش‌های تاریخی، اجتماعی و فرهنگی در فضاهای شهری تأکید شده و مکان، تجربه انسان‌ها تعریف شده است. به همین جهت برنامه ریزان شهری سعی در یافتن اصول و ضوابطی داشته‌اند که بر درک مطلوب از فضا تأثیر می‌گذارد. نقش متغیرهای اجتماعی نظیر فرهنگ، نمادها و نشانه‌های اجتماعی از اهمیت بالایی برخوردار است. محققینی همچون راپاپورت با پژوهش‌های خود بر نقش عوامل کالبدی تأکید نموده، اما اشاره داشته‌اند که آنچه محیط کالبدی را به عنوان بستر تعاملات اجتماعی بیان می‌کند، در اصل نمادها و سمبل‌های محیطی مشترک اجتماعی از یک طرف و از طرف دیگر قابلیت محیطی در تامین و گسترش این بعد از نیازهای انسانی است. حفظ و مرمت بناهای مخروبه و متروکه موجود در فضاهای شهری (شهر مسجدسلیمان) به عنوان نشانه‌های فرهنگی و یا باز زنده سازی آن با کابری‌های مطلوب امروزی، تلاشی است برای جذابیت بیشتر فضاهای عمومی برای اجتماع استفاده‌کننده از فضای جمعی و تشویقی برای حضور و در نتیجه تعامل او در فضا است. ذمه این موارد اصول طراحی فضاهای شهری (شهر مسجدسلیمان) موفق بوده که بر ادراک انسان در استفاده از فضا تأثیر می‌گذارد و فضایی مناسب برای حضور انسان‌ها فراهم می‌آورد. بر این اساس، سازماندهی فضای کالبدی به تنهایی شرط کافی برای موفقیت یک فضا نیست، بلکه تجربه وقایع و روابط اجتماعی آگاهانه و هدف دار جزئی از فضاست و به تقویت حس مکان کمک می‌کند. ساخت فضای شهری به معنای میل به مشارکت در زندگی اجتماعی است و می‌تواند به منزله کانونهای دیدار و ملاقات و ارتباط چهره به چهره عمل کند.

11. منابع

- [1]. دانشپور، سیدعبدالهادی و چرخچیان، مریم (1386). فضاهای شهری و عوامل مؤثر بر حیات جمعی. نشریه علمی- پژوهشی باغ نظر، دوره 4، شماره 7.
- [2]. موریس، جیمز. (1374)، تاریخ شکل شهر تا انقلاب صنعتی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، صص 5، 9 و 10.
- [3]. حسینی، سید علی. (1390)، اصول و مبانی برنامه‌ریزی شهری و روستایی، انتشارات دریای دانش، رشت، چاپ اول، صص 49 و 50.
- [4]. عباسی شهنی، دانش. (1383)، تاریخ مسجدسلیمان، تاریخ تحولات صنعت نفت. چاپ سوم. انتشارات هیرمند.
- [5]. توسلی، محمود. (1381)، ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران، چاپ اول، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- [6]. Bonnie, Michael, (2001), sustainable Desert Housing: from the Dwell into the Desert Community, Sustainable Development of Communities A Regional Dysprosium, UNDP, IRAN.
- [7]. دالمن، مسعود. (1381)، نقش اقلیم حیاتی در معماری سواحل جنوب، پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه اصفهان.
- [8]. بحرینی، حسن، کریمی، کیوان. (1381). برنامه ریزی محیطی ایران برای توسعه زمین (راهنمایی برای برنامه ریزی و طراحی محلی پایدار)، انتشارات دانشگاه تهران.
- [9]. نوروزپور، شهین. (1386)، بررسی نقش اقلیم در ساخت و سازهای شهر آجاجاری، پایان نامه کارشناسی ارشد رشته جغرافیا، دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز.
- [10]. شریفی، لیلا. (1380)، بهینه سازی مسکن از نظر مصرف انرژی، مطالعه ی موردی شهر اهواز، پایان نامه کارشناسی ارشد جغرافیا، دانشگاه تهران شمال.
- [11]. لنگ، جان (1395). آفرینش نظریه معماری (نقش علوم رفتاری در طراحی محیط)، انتشارات دانشگاه تهران.
- [12]. پاکزاد، جهانشاه. (1383)، هویت و این همانی با فضا، مجله صفا، ش 21، ناشر دانشگاه شهید بهشتی.
- [13]. معماریان، غلامحسین. (1387)، سیری در مبانی نظری معماری، انتشارات سروش دانش، تهران.
- [14]. حبیب، فرح (1387). کالبد شهری: بازیابی مفهوم شهروندی از تعامل اجتماعی با رویکرد ارتقاء کالبدی فضاهای شهری. مجله هنر و معماری مسکن و محیط روستا، شماره 121، از 2 تا 13.
- [15]. واعظ زاده، ساجده؛ نقدی، اسدالله؛ ایاسه، علی. (1394)، مولفه های پایداری اجتماعی در برنامه های توسعه ایران، مقاله علمی و پژوهشی، نشریه مطالعات توسعه اجتماعی ایران، دوره 7، شماره 2.
- [16]. مهلا، بهروز. (1395)، طراحی فضای وصل محلات زیباشهر زاهدان با تأکید بر پایداری اجتماعی، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران.
- [17]. پورجعفر، محمدرضا؛ خدائی، زهرا؛ پورخیری، علی (1390). رهیافتی تحلیلی در شناخت مؤلفه‌ها، شاخص‌ها و بازه‌های توسعه پایدار شهری، سال سوم، شماره 3، از 25 تا 36.
- [18]. بهزادفر، مصطفی؛ طهماسبی، ارسلان (1392). شناسایی و ارزیابی مؤلفه‌های تأثیرگذار بر تعاملات اجتماعی، فصلنامه علمی-پژوهشی مرکز پژوهشی هنر معماری و شهرسازی نظر، شماره 25، صفحه 17-28.